

**ISLOMGACHA QADIMIY MARKAZIY OSIYO DIPLOMATIKASI
(PARFIYONiy, XORAZMIY VA SUG'DIY HUJJATCHIK YODGORLIKLARI
ASOSIDA)**

Davronova Yulduz Ulug'bekovna

GulDU ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada islomdan avvalgi Markaziy Osiyo diplomatikasi Parfiya, Xorazm va Sug'd hujjatchilik yodgorliklari asosida tahlil qilindi. Parfiya hujjatlarida davlatlararo siyosiy va harbiy diplomatiya, Xorazm hujjatlarida huquqiy tartibotlar hamda mulkiy munosabatlar, Sug'd hujjatlarida esa xalqaro savdo va diplomatik yozishmalar alohida o'rin tutgani yoritildi. Solishtirma tahlil orqali uch hudud diplomatikasining umumiy va farqli jihatlari ko'rsatib berildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, islomgacha shakllangan hujjatchilik an'analari keyingi davrlarda, xususan, islomiy diplomatik madaniyat taraqqiyotiga muhim poydevor bo'lgani asoslab berildi.

Kalit so'zlar: Diplomatiya, hujjatchilik, Parfiya hujjatlari, Xorazm hujjatlari, Sug'd hujjatlari, xalqaro savdo, huquqiy tartibotlar, islomgacha davr, Markaziy Osiyo tarixi, yozma yodgorliklar.

KIRISH

Qadimiy Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotida hujjatchilik va yozma diplomatik an'analari muhim o'rin egallagan. Tarixiy jarayonlarda yozma manbalar davlat boshqaruvi, xalqaro munosabatlar, huquqiy munosabatlar hamda savdo-iqtisodiy aloqalarning tartibga solinishida asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, islom davrigacha bo'lgan davrda Parfiya, Xorazm va Sug'd hududlarida shakllangan hujjatchilik maktablari o'zining yuksak saviyasi, xilma-xil shakl va janrlari, turli yozuv tizimlaridan foydalanishi bilan ajralib turgan.

Diplomatiya, ya'ni hujjatshunoslik fani, ana shu qadimiy yozma manbalarni ilmiy o'rganish, ularning asl nusxaligini aniqlash, mazmun-mohiyatini ochib berish va tarixiy jarayonlarni qayta tiklashda katta ahamiyatga ega. Islomgacha bo'lgan Markaziy Osiyo hujjatlari, avvalo, davlatlararo diplomatik aloqalar, savdo bitimlari, shartnomalar, shoh farmonlari, sud hujjatlari va turli yozishmalar shaklida bizgacha yetib kelgan. Bu hujjatlar nafaqat siyosiy hayot, balki huquqiy, iqtisodiy va madaniy munosabatlar tarixini o'rganishda ham bebaho manba bo'lib xizmat qiladi.

Parfiya davlati Sharq va G'arbni bog'lovchi muhim siyosiy markaz bo'lib, uning hujjatlari ko'proq yunon va oromiy tillarida, keyinchalik pahlaviy yozuvida tuzilgan. Bu hujjatlar davlat boshqaruvi, shartnoma va diplomatik yozishmalarning mukammal tizimga ega bo'lganini ko'rsatadi. Xorazmda esa qadimdan hujjatchilik

rivojlangan bo'lib, arxeologik topilmalar orqali o'sha davrning savdo bitimlari, mulkiy hujjatlar va qonuniy yozishmalari o'rganilmoqda. Sug'd diplomatikasi esa asosan savdogarlarning xalqaro aloqalari va diplomatik yozishmalari orqali namoyon bo'ladi. Ayniqsa, Mug' tog'idan topilgan sug'diy hujjatlar savdo yo'llarida sug'dlarning qanchalik faol rol o'ynaganini ochib beradi.

Shunday qilib, islomdan avvalgi Markaziy Osiyo diplomatikasi davlat boshqaruvi va xalqaro munosabatlar tarixini o'rganishda muhim ilmiy manba sanaladi. Parfiya, Xorazm va Sug'd hududlarida shakllangan hujjatchilik yodgorliklari nafaqat o'z davrining siyosiy va iqtisodiy hayotini, balki mintaqadagi madaniy taraqqiyot darajasini ham aks ettiradi. Ularni tizimli o'rganish diplomatika fanining vazifasi bo'lib, bugungi kunda ham tarixshunoslik, arxeologiya va huquqshunoslik uchun katta ahamiyat kasb etmoqda.

ASOSIY QISM

Parfiya diplomatikasi. Parfiya davlati (miloddan avvalgi III asr – milodiy III asr) Sharq va G'arb oralig'ida joylashib, Buyuk Ipak yo'li orqali o'tgan muhim siyosiy hamda iqtisodiy markazlardan biri bo'lgan. Parfiya hujjatchilik an'analari ko'proq davlat boshqaruvi va xalqaro munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'lib, ular turli tillarda – yunon, oromiy va keyinchalik pahlaviy yozuvlarida tuzilgan. Bu davr diplomatik hujjatlari asosan:

- **Shoh farmonlari** – davlat hokimiyati qarorlarini mustahkamlashga qaratilgan;
- **Xalqaro shartnomalar va bitimlar** – Rim imperiyasi va boshqa qo'shni davlatlar bilan tuzilgan diplomatik kelishuvlar;
- **Savdo bitimlari va rasmiy yozishmalar** – ichki va tashqi iqtisodiy munosabatlarni tartibga solgan hujjatlar;
- **Harbiy diplomatiya hujjatlari** – qo'shinlarni boshqarish va mudofaa siyosatini belgilashga oid yozishmalar.

Parfiya diplomatikasida hujjatlarning tashqi ko'rinishi ham muhim ahamiyat kasb etgan. Muhrlar, maxsus yozuv shakllari, imzo va ramzlardan foydalanish hujjatning rasmiyligini belgilovchi asosiy mezon bo'lgan. Shu bois Parfiya hujjatlari diplomatik san'at va hujjatchilik madaniyatining yuksak namunasi sifatida e'tirof etiladi.

Xorazm diplomatikasi. Qadimiy Xorazm hududi Markaziy Osiyoda mustaqil siyosiy va madaniy markaz sifatida shakllangan. Xorazm diplomatik hujjatlari ko'proq arxeologik qazilmalar orqali aniqlanib, ularning mazmuni davlat boshqaruvi, mulkiy munosabatlar va sud ishlariga oid ekanligi qayd etilgan. Xorazmda dastlabki hujjatlar oromiy yozuvida, keyinchalik esa xorazmiy yozuvda qayd etilgan.

Xorazm hujjatlari quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- ✓ **Savdo va iqtisodiy hujjatlar** – mulk bitimlari, qarz tilxatlari, soliq va bojxona yozuvlari;
- ✓ **Huquqiy hujjatlar** – sud qarorlari, shartnomalar, kelishuvlar;
- ✓ **Davlat farmonlari** – podshoh hokimiyatining siyosiy qarorlarini belgilovchi hujjatlar.

Xorazm diplomatikasining ahamiyati shundaki, u oʻz davrida huquqiy tizimning shakllanganidan dalolat beradi. Muhrlar, maxsus yozuv belgilari va tashqi shaklning turfa koʻrinishlari Xorazmda hujjatlarning rasmiylashtirish madaniyati yuqori darajada boʻlganini koʻrsatadi.

Sugʻd diplomatikasi. Sugʻdiylar Markaziy Osiyoning eng faol savdo-sotiq xalqlaridan biri boʻlib, ularning diplomatik faoliyati koʻproq xalqaro savdo yoʻllari bilan bogʻliq boʻlgan. Sugʻd hujjatlarining asosiy qismi Mugʻ togʻidan topilgan sugʻdiy hujjatlar toʻplami va Dunxuan arxivida saqlanayotgan yozma manbalardan iborat.

Sugʻd diplomatikasining oʻziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

- ❖ **Savdogarlarning yozishmalari** – xalqaro savdo aloqalari, karvon yoʻllaridagi faoliyat haqida maʼlumot beradi;
- ❖ **Shartnomalar va qarz tilxatlari** – iqtisodiy hamkorlikni tartibga soluvchi hujjatlar;
- ❖ **Rasmiy maktublar** – davlat hokimiyati vakillari va chet el hukmdorlari oʻrtasidagi yozishmalar.

Sugʻdiy hujjatlarining tili va uslubi oʻz davrida xalqaro savdo va diplomatiyada sugʻdiylarning alohida mavqega ega boʻlganini koʻrsatadi. Hujjatlarda ishlatilgan til (sugʻdiy yozuvi) va hujjatlarning mazmuni ularning keng koʻlamli diplomatik tajribaga ega boʻlganini tasdiqlaydi.

Solishtirma tahlil: Parfiya, Xorazm va Sugʻd diplomatikasi

Koʻrsatkic hlar	Parfiya	Xorazm	Sugʻd
Davri	m.avv. III asr – m. III asr	m.avv. I ming yillikdan m. asrlargacha	m. IV–VIII asrlar
Asosiy yozuv tili	Yunon, oromiy, pahlaviy	Oromiy, xorazmiy yozuv	Sugʻdiy yozuv
Diplomati k hujjatlar turlari	Shoh farmonlari, xalqaro shartnomalar,	Savdo bitimlari, qarz tilxatlari, sud qarorlari, davlat	Savdogar yozishmalari, shartnomalar, qarz tilxatlari,

	savdo bitimlari, harbiy hujjatlar	farmonlari	rasmiy maktublar
Hujjatlarning tashqi belgisi	Muhrlar, imzo va ramzlar bilan mustahkamlangan	Muhrlar, maxsus yozuv belgilari, arxeologik topilmalar	Oddiy yozma shakl, baʼzan muhrli
Diplomatik yoʻnalish	Davlatlararo siyosiy aloqalar va harbiy diplomatiya	Huquqiy va mulkiy munosabatlarni tartibga solish	Savdo va xalqaro aloqalarga qaratilgan
Tarixiy ahamiyati	Sharq-Gʻarb oʻrtasidagi davlatlararo munosabatlarni yoritadi	Qadimiy huquqiy tizim va davlat boshqaruvi darajasini koʻrsatadi	Sugʻdlarning xalqaro savdodagi mavqeini va madaniy aloqalarini ochib beradi

XULOSA

Islomgacha boʻlgan davrda Markaziy Osiyo xalqlarida hujjatchilik madaniyati va diplomatik yozishmalar taraqqiyoti yuqori bosqichga koʻtarilganini Parfiya, Xorazm va Sugʻd hujjatlari yaqqol tasdiqlaydi. Ushbu hududlarda shakllangan diplomatik anʼanalar davlat boshqaruvi, savdo-iqtisodiy aloqalar, xalqaro munosabatlar va huquqiy tartibotlarning muhim koʻrinishi boʻlib xizmat qilgan.

Parfiya hujjatlari davlatlararo siyosiy aloqalar va harbiy diplomatiyaning rivojlanganidan dalolat beradi. Xorazm hujjatlari esa huquqiy tartibotlar, sud jarayonlari va mulkiy munosabatlarning yuqori saviyada tashkil etilganini koʻrsatadi. Sugʻd hujjatlari esa savdogarlarning xalqaro maydondagi faoliyatini, ularning Buyuk Ipak yoʻlidagi mavqeini va diplomatik aloqalardagi rolini yoritadi.

Solishtirma tahlil shuni koʻrsatadiki, uchala hudud diplomatikasida oʻxshash jihatlar – yozuv tizimlaridan foydalanish, muhr va imzolar yordamida hujjatlarni tasdiqlash, davlat boshqaruvi va iqtisodiy hayotga oid yozishmalarni hujjatlashtirish mavjud. Farqli jihatlar esa har bir hududning ijtimoiy-siyosiy tuzumi va asosiy faoliyat yoʻnalishidan kelib chiqadi: Parfiyada siyosiy-harbiy diplomatiya ustuvor boʻlsa, Xorazmda huquqiy tartibotlar, Sugʻdda esa savdo-diplomatik aloqalar yetakchi boʻlgan.

Shunday qilib, Parfiya, Xorazm va Sug'd diplomatik an'analari keyingi davrlarda, xususan, islomiy hujjatchilik tizimining shakllanishida muhim poydevor bo'lib xizmat qilgan. Ularning bugungi kunda o'rganilishi nafaqat diplomatika fanining, balki tarixshunoslik, arxeologiya va huquqshunoslikning ham dolzarb vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaev, K. *O'zbekiston diplomatik aloqalari tarixidan lavhalar*. Toshkent: O'zbekiston, 2005. – 215 b.
2. Litvinskiy, B.A., Ranov, V.A. *Drevnyaya Srednyaya Aziya*. Moskva: Nauka, 1985. – 340 s.
3. Shirinov, T. *O'rta Osiyo yozma manbalari va ularning tarixiy ahamiyati*. Toshkent: Fan, 1999. – 276 b.
4. Smirnova, O.I. *Sogdiyskaya diplomatiya i trgovlya*. Moskva: Vostochnaya literatura, 1970. – 198 s.
5. Rtveladze, E.V. *Parfiya davlati va Markaziy Osiyo*. Toshkent: Fan, 2002. – 254 b.
6. Khromov, A. *Khorezmskie dokumenty i ikh pravovoe znachenie*. Moskva: Nauka, 1974. – 192 s.
7. Saidov, A. *O'zbekistonda huquqiy madaniyat tarixi*. Toshkent: Adolat, 2007. – 310 b.
8. Harmatta, J. *History of Civilizations of Central Asia. Vol. II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. Paris: UNESCO Publishing, 1994. – 540 p.